

τούτη πού μᾶς ἀποκάλυψε, ἐδῶ καὶ λίγους-μῆνες, ἢ συγκλονιστικὴ διάλεξη τοῦ Σικελιανοῦ⁶¹: γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ποιητῆ, εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον πού αἰσθανόταν, τὸ 1941 ἀκόμα, γιὰ τὰ «Τετράδια τοῦ Maite Laufige Briggs» τοῦ μεγάλου Ρίλκε πού τοῦ διάβαζε ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος του καὶ πού στίς ὑστατες καὶ ὑπερφυσικὲς ἀναλαμπές μιᾶς μισόσβυστης διαύγειας, κατόρθωνε ἀκόμα, ἂν κι' ἀπὸ χρόνια ὀλόκληρα, αἰχμάλωτος σχεδὸν τοῦ Χάρου, νὰ τὸ συνδέει μὲ τίς διαρκεῖς ποιητικὲς του ἀσχολίες καὶ τὰ συντριμμένα ἀπ' τὴ φυσιολογικὴ του κατάρρευση δημιουργικὰ του σχέδια.

Τούτες οἱ λίγες καὶ σύντομες λεπτομέρειες πού ἀναφέραμε θ' ἀρκοῦσαν νὰ δείξουν τὸ πλάτος τῆς πνευματικῆς φιλοξενίας του καὶ τὸν πανευρωπαϊκὸ καθολικισμὸ τῶν ἐνθουσιασμῶν του. Ἄν ὁ πνευματικὸς κόσμος τῆς χώρας του φαίνεται πολὺ στενός, δὲν περιορίζεται ὡστόσο στὰ ὄρια, ὅσο πλατειά κι' ἂν εἶναι τούτα, μιᾶς μονάχα χώρας τῆς Εὐρώπης. Ὁ Παλαμᾶς θὰ μπορούσε νὰ ξαναπεῖ γιὰ λογαριασμὸ του τίς ὠραίες αὐτὲς φράσεις τοῦ Ριχάρδου Ντέμελ: «ἔχω μιὰ μεγάλη πατρίδα. Τὸ μέτωπό μου χρωστᾷ σὲ δέκα λαοὺς τὸ λίγο του μυαλό. Ποτέ μου δὲ γνώρισα τὸ λαὸ ἀπ' ὅπου προῆλθε ἢ ἀγνότηρή μου ἀξία». Βέβαια, ὁ Παλαμᾶς μίλησε μὲ ἰδιαίτερη στοργὴ γιὰ τὸ γαλλικὸ δαιμόνιο κι' αὐτὸς πού ὑπογράφει τὸ δοκίμιο τοῦτο, λιγώτερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, δὲν ξεχνᾷ τὸν ἐνθερμὸ χαιρετισμὸ πρὸς τὴ Γαλλία στὸ ποίημα «Εὐρώπη» τῶν «Βωμῶν», γραμμένο τὸν Αὐγουστο τοῦ 1914, ὅπου ὁ ποιητὴς τὴν ἀποκαλεῖ «δεύτερη μάνα του», «ὀδηγήτρα» καὶ «κυρά». Ἄλλ' ἂν ὁ ποιητὴς χρωστᾷ τόσα στὴ Γαλλία, τοῦτο συμβαίνει μονάχα «ἐν μέρει» γιὰτί οἱ μεγάλοι ποταμοὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος δανείστηκαν γαλλικὸ κανάλι γιὰ νὰ φτάσουν σ' ἐκεῖνον, κι' ὅπως λέει, «στὸ χρυσὸ ποτάμι» τῆς γαλλικῆς γλώσσας οἱ Δάντηδες, οἱ Νίτσε, οἱ Ίψεν, οἱ Σαιξπήροι, κέρασαν γι' αὐτὸν τὸ πιετό τους. Κι' ἂν ὁ Οὐγκώ, ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρξε ἢ ἀφετηρία τῶν παιδικῶν του συγκινήσεων, τὰ «ἐπιγράμματα τῆς Βενετίας» στὰ εἴκοσί του χρόνια, κατὰ τίς δικές του ἐξομολογήσεις⁶², βλόγησαν τὸ δρόμο τοῦ νεαροῦ ποιητῆ. Ὁ συνομιλητὴς τοῦ Ἑκερμαν κυρίεψε σιγὰ σιγὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Παλαμᾶ καὶ πῆρε σὲ λίγο τὴν πρώτη θέση, ὅπως πειστήκαμε μελετώντας

61 Πρὸλ. Ἄ. Σικελιανοῦ: «Κωστής Παλαμᾶς» (Ἰούλιος 1943) σελ. 27 — 29.

62 Ἐπιθεώρ. «Εὐρώπη» σελ. 277 — 278.

τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, ἰδιαίτερα τοὺς προλόγους του καὶ τίς κριτικὲς του, κι' ὅπως εἰδικὴ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ τὸ καθορίσει λεπτομερειακά. Σημειῶνω ἄπλᾳ ἕνα χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ γκαϊτισμοῦ του: μᾶς λέει κάπου πὼς ὄνειρεύτηκε ἐξηγώντας στὰ παιδιά του τὸ δεύτερο μέρος τοῦ «Φάουστ» καὶ κλαίγοντας ἀπὸ ἱερὸν ἐνθουσιασμό. Καὶ στὴν τελευταία ποιητικὴ του συλλογὴ, ἐξυμνεῖ ἀκόμα τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο τοῦ στοχαστῆ πού ὀρθώθηκε «πάνω στὴν τύρβη τῶν πατριδῶν καὶ τῶν λαῶν»⁶³. Δίπλα σ' ἐκείνους πού μπορεῖ νὰ γευτεῖ ἀπ' εὐθείας στὸ κείμενο καὶ μάλιστα νὰ μεταφράσει, τοὺς Λαμαρτῖνο, Βινύ, Μπωντλαίρ, Λεκόντ Ντέ Λίλ, Σουλλὺ Πρυντόμ, Μορεάς, Βεράρεν, Κόμησα Ντέ Νοάιγ, — ὑπάρχουν ὁ Βύρων, ὁ Σέλλεϋ καὶ οἱ Μπρόουνινγκ (ὁ Παλαμᾶς εἶπε κάποτε πὼς λυπόταν γιὰτί δὲ μπορούσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τοὺς ἄγγλους παρά μόνο μὲ μεταφράσεις), ὁ Σίλλερ, ὁ Χάινε, ὁ Χαίλντερλιν⁶⁴ κι' ὁ Στέφαν Γκεόργκε, ὁ Πάσκολι κι' ὁ Καρντούτσι κι' ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά τοῦ ὠκεανοῦ ὁ Ουϊτμαν, πού τὸν χαιρετᾷ μαζί μὲ τὸν Ἐμερσον καὶ τὸν Πόου. Δίπλα στὸν Φλωμπέρ, ὑπάρχουν οἱ ἀπαράμιλλοι ρῶσοι δάσκαλοι, οἱ Πούσκιν, Λερμοντώφ, Τουργκένιεφ, Ντοστογιέφσκι, κι' ὁ Ἄντερσεν κι' ὁ Ντ' Ἀννούτσιο. Ἄν οἱ γάλλοι Ταίν (ὁ ὀδηγὸς του στὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία) κι' ὁ Ρενάν, μέσα σὲ χίλιους ἄλλους γάλλους αἰσθητικὸς δεύτερης τάξης, εἶναι οἱ καθημερινοὶ τοῦ σύμβουλοι, πού ἀδιάκοπα ἐπικαλεῖται καὶ πού τυχαίνει — ὅπως συμβαίνει γιὰ τὸ δεύτερο — νὰ μεταφράζῃ ἀπ' αὐτοὺς μεγάλες περικοπές⁶⁵, ὡστόσο καταφεύγει καὶ στοὺς γερμανοὺς, ὅχι μονάχα στὸν Γκαίτε καὶ στὸ Σίλλερ, ἀλλὰ καὶ στοὺς Σλέγκελ, Χέρντερ, Ἐγελο, στὸν ἐλθετὸ Ἀμιέλ.

«... πού φάχνει μέσα του ἀνώφελα, ὦ! στὸν ἀπιαστο νὰ πιάσῃ, τὸ ἐγώ, Πρωτέα [Θεὸς] 66

στὸ Δανὸ Μπραντές, στὸ ρῶσο Μερεζκόφσκυ, στοὺς ἄγγλους Ράσκιν, Καρλάυλ, Ἄρ-

63 «Νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 70.

64 Γιὰ τὰ τέσσερα μεγάλα ὀνόματα: Γκαίτε, Σίλλερ, Χάινε, Χαίλντερλιν, λέει πὼς μόνο «γυνατιστὸς» μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ προφέρει. (Πρόλογος τῆς «Ἀνθολογίας τῶν γερμανῶν κλασσικῶν» τοῦ Λάμψα — 1933, σελ. 2).

65 Πρὸλ. στὸ τέλος τοῦ Α' τόμ. τῶν «Πεζῶν Δράμων» τίς ἐκτεταμένους περικοπές ἀπ' τὰ νεανικὰ τετράδια τοῦ Ρενάν. Ἡ «φανατικὴ» βιαιότητα τοῦ ἱκλωντέλ ἐναντίον τοῦ Ρενάν, τοῦ Γκαίτε καὶ τοῦ Οὐγκώ ἦταν πρῶγμα ἀσυγχώρητο στὰ μάτια τοῦ Παλαμᾶ.

66 «Τὸ Κελλί» («Τὰ Παράκαιρα») σελ. 60 κ' ἐπ.

νολντ — κι' ὅταν θέλει νὰ ὀνομάσει τοὺς μεγάλους ἐκπρόσωπους τῆς σύγχρονης κριτικῆς ἐνώνει μὲ τὸν Τιμπωντέ τὸ γερμανὸ Γκούντολφ, τὸν Ἰταλὸ Κρότσε, τὸν Ἰσπανὸ Οὐναμούνο. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀγαπημένους τοῦ ἥρωος τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, αὐτοὶ βέβαια εἶναι ὁ Μιραμπὼ κι' ὁ Ναπολέων, ἀλλὰ καὶ ὁ Οὐάσιγκτον κι' ὁ Γαριβάλδης.

Εἶναι τόσο ἀμερόληπτος ἀπέναντι στὴν πνευματικὴ γαλλικὴ παράδοση, ποὺ τοῦ εἶναι ἡ πιὸ γνώριμη, ὥστε ὅταν πρόκειται νὰ κατατάξει τὸν Οὐγκὼ δίπλα στοὺς μεγάλους εὐρωπαϊκοὺς νεκροὺς τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα, δὲ διστάζει νὰ τρονίσει ὅτι ὁ καταπληκτικὸς καλλιτέχνης ποὺ γιὰ πάντα τὸν κατάκτησε ⁶⁷ καὶ ποὺ νοιώθει γι' αὐτὸν πραγματικὴ «λατρεία», τὸ ποιητικὸ καὶ κοινωνικὸ εἶδωλο τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ ποὺ τὸ σέβεται σὰν «προφήτη», δὲν εἶναι ὥστόσο ἀξίος νὰ τοποθετηθεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῶν τριῶν μεγάλων προφητῶν — κριτῶν τῆς ἀνθρωπότητος Νίτσε, Ἴψεν, Τολστόϊ. Κ' ἐδῶ πάλι ἡ κλίμακα τῶν ἀξιῶν εἶν' ὁ Γκαίτε κι' ὁ Παλαμᾶς κρίνει τὸν Οὐγκὼ πολὺ ἀπομακρυσμένο ἀπ' τὸ γκαϊτικὸ ἰδανικόν, ἀπ' τὸ παγκόσμιον ἰδανικόν ⁶⁸. Φαντάζομαι πὼς ἀπ' τὰ μεγάλα γαλλικὰ πνεύματα, μονάχα ὁ Ρομαίν Ρολλάν μποροῦσε νὰ φτάσει τὸ ὕψος τοῦτο στὰ μάτια τοῦ Παλαμᾶ ποὺ τὸν ὕμνησε μὲ θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμό, σὰν «τῶν ἰσόθεων Ἐμπεδοκλέων ἡ γέννα» κι' «ἀπάνου ἀπὸ τὸν τάραχο, ποιητὴ δικαιοκρίτη» ⁶⁹. Μὲ μιὰ λέξη ὁ Παλαμᾶς παίρνει τὸ «ἀγαθόν» τοῦ ὅπου τὸ βρίσκει, πιστὸς σ' ὅλα στὸ πορτραῖτο τοῦτο τοῦ ποιητῆ πολίτη καὶ κυρίαρχου τοῦ κόσμου, χαραγμένον ἀπ' τὸ Γκαίτε στὰ 1832. «Ὁ ποιητής, σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν πολίτης, θ' ἀγαπήσει τὴν πατρίδα του, ἀλλ' ἡ πατρίδα τῶν ἱκανοτήτων του καὶ τῶν ποιητικῶν δημιουργιῶν του, εἶναι τὸ καλόν, τὸ εὐγενές καὶ τὸ ὠραῖον, ποὺ δὲν εἶναι συνυφασμένα μὲ καμμιά ἐπαρχία, οὔτε μὲ καμμιά ἰδιαίτερη χώρα καὶ ποὺ τ' ἀρπάζει γιὰ τὴ διάπλυσή του παντοῦ ὅπου τὰ βρίσκει. Μοιάζει μὲ τὸν ἀητὸ ποὺ πετᾶ ψηλά μὲ βλέμμα ἐλεύθερο πάν' ἀπ' τὶς χώρες καὶ ποὺ δὲ νοιάζεται καθόλου ἂν ὁ λαγός, ὅπου θὰ χυμῆξει, τρέχει στὴν Πρωσσία ἢ στὴ Σαξωνία». Συνέβηκε μάλιστα στὸν Παλαμᾶ νὰ ξεπεράσει, ἂν τοῦτο εἶναι μπορετό,

67 Σ' ἐν ἄρθρῳ τοῦ ποὺ τιτλοφορεῖται : «Οὐγκὼ-λατρεία» («Ἐλεύθερον Βῆμα» 22 Μαρτίου 1926) γράφει : «Ὁ πρῶτος ποιητὴς ποὺ μ' ἔμπασε στὸ Ναὸ τῆς Ἀρμονίας».

68 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 180 — 181. Τοῦτο πρέπει νὰ ὑπονοηθεῖ σχετικὰ μὲ τοὺς τρεῖς ἄλλους, γιὰτὶ πάνω ἀπὸ μιὰ φορά ὁ Παλαμᾶς εἶπε πὼς ὁ Οὐγκὼ ἀνήκει στὴν ἀνθρωπότητα.

69 «Περάσματα καὶ χαριετισμοί» σελ. 151.

σὲ καθολικισμό τὸ δάσκαλό του τὸ Γκαίτε ποὺ ἡ ραφιναρισμένη στοργή του γιὰ τὸν ἑλληνισμό τὸν καθιστοῦσε πιὸ μεροληπτικόν. Πραγματικὰ ὁ Γκαίτε ἔγραψε κάπου: ἂν γιὰ τὸν μπεκρῆ ποὺ θέλει νὰ πιεῖ κρασί κάθε ποτήρι εἶναι κατάλληλο, γιὰ νὰ πιεῖς καὶ νὰ εὐφρανθεῖς πραγματικὰ τίποτα δὲν ἀξίζει ὅσο ἓνα ἑλληνικὸ κύπελλο. Ἀντὶ νὰ κολακευτεῖ γιὰ τὴν προτίμηση, ὁ Παλαμᾶς ἀπαντᾷ μὲ ἡρεμία: «Ἐγὼ πιστεύω πὼς τὸ κρασί εὐφραίνει πιωμένο σὲ κάθε λογῆς ποτήρι» ⁷⁰.

Τὸ 1929, ὁ Γιώργος Θεοτοκάς, μὲ τὸ ψευδώνυμο Ὁρέστης Διγενῆς, διαπίστωνε τὸ μικρὸν ἀριθμὸ στὴν Ἑλλάδα πνευμάτων πραγματικὰ εὐρωπαϊκῶν καὶ τὸ χῶρισμα τῶν πνευματικῶν ομάδων σὲ ξεχωριστὲς κι' ἀντίπαλες κλίκες, βασισμένες ἢ κάθε μιὰ σ' ἓνα τμήμα ἀποκλειστικὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας (γαλλομανεῖς, γερμανομανεῖς, ἀγγλομανεῖς, ρωσομανεῖς) κι' ὁ νεαρὸς κριτικὸς κατηγοροῦσε τὸν θανάσιμον αὐτὸν διαμελισμὸ, προβαίνοντας σχετικὰ στὶς ἀκόλουθες ὀρθές παρατηρήσεις: «Τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα προϋποθέτει τὴν κατανόηση τῆς ἀρμονίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνόλου. Ὅταν κυττάζουμε ἀπὸ ψηλά ταυτόχρονα τὶς διάφορες ἀποχρώσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καταλαβαίνουμε πὼς ὅλες ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ νὰ ὑπάρξει αὐτὸς ὁ πολιτισμός. Τότε δὲ σταματάμε τὸ βλέμμα μας σὲ μιὰν ἀπ' αὐτές, δὲν ἀναγνωρίζουμε σὲ καμμιά τὴν ὑπεροχή, μὰ προσπαθοῦμε νὰ τὶς καταλάβουμε καὶ νὰ τὶς διατηρήσουμε ὅλες. Ἡ ὑπεροχὴ ἀνήκει στὸ σύνολο. Ἡ μεγάλη ἀξία αὐτοῦ τοῦ συνόλου εἶναι ὅτι κατόρθωσε νὰ ἐνώσει σὲ μιὰ ἀνώτερη σύνθεση τὶς ἀντιθέσεις ποὺ τὸ ἀποτελοῦν. Ἀπάνω ἀπὸ τὶς τοπικὲς διαφορὰς τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ὑπάρχει μιὰ κοινὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ, μιὰ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ παιδεία» ⁷¹. Ὁ κριτικὸς ποῦ, λίγες σελίδες παρακάτω, μιλεῖ μὲ τόση κατανόηση γιὰ τὸν Παλαμᾶ, θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀναφέρει ἐδῶ σὰν τὸ πιὸ ἀγνὸ παράδειγμα πλατειᾶς καὶ εὐλαδικῆς προσοχῆς ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἐθνικὲς διαφορὰς ποὺ πλουτίζουν τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης καὶ φλογερῆς περιέργειας μπρὸς στὰ συναπαντήματα τῶν μεγάλων πνευματικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὴν σύνθεσή της. Μὲ τὸν Ταῖν ὡς ὀδηγὸ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει λ. χ. τὴν καταγωγὴ τῆς σκανδιναυικῆς ποίησης στὴν ἀγγλικὴ ποίηση, νὰ χαρακτηρίσει τὸ ἀγγλοσαξωνικὸ καὶ τὸ λατινογαλ-

70 «Ἐδωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» — Πρόλογος, σελ. 23 — 24.

71 «Ἐλεύθερο πνεῦμα» σελ. 13 — 14.

λικό πνεῦμα καὶ τὴν γονιμοποίηση τοῦ τελευταίου ἀπ' τὸ γερμανισμό στὴν ποίηση τοῦ 19ου αἰώνα, ἀπ' τὸν Οὐγκώ ὡς τὸν Λεκόντ Ντέ Λιλ 72. Μὲ λίγα λόγια, ἡ Εὐρώπη γι' αὐτὸν — εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς — ὑπῆρξε ὁ χωρὶς ραφὲς «χιτῶν τοῦ Χριστοῦ» ἀπ' ὅπου δὲ μπορεῖς νὰ ξεσκίσεις τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ κομμάτι γιὰ νὰ σκεπαστεῖς ἢ νὰ φκιάσεις μιὰ σημαία ἀπ' αὐτὸ ἢ ἀπὸ κείνο τὸ χρῶμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸν ντυθεῖς ὀλόκληρο. Παίρνοντας κατὰ γράμμα τὸ παράγγελμα τοῦ Τερέντσιου, ποὺ μᾶς χρησίμεψε γιὰ ξεκίνημα, ἔδωσε πολὺ ἐνωρὶς τὸ παράδειγμα ἑνὸς καλόδεχτου, δίχως πάθος, πανευρωπαϊκοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἡ στάση του καὶ σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο ὑπῆρξε στάση προδρόμου, πρωτοποριακοῦ ὀκαπανέα.

Ἔτσι φαίνεται πόσο εὐεργετήθηκε ἡ χώρα του, ἀπ' τὴν ἀδιάκοπη παλαμικὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ζωὴ. Πλάτεμα τῶν ὀριζόντων, ξάνοιγμα τῶν πνευμάτων καὶ τῶν εὐαισθησιῶν, ἐγκατάλειψη ἑνὸς ἄκαρπου ἐπαρχιωτισμοῦ, μιᾶς στενῆς κι' αὐτάρεσκης ἑλληνολατρίας ποὺ θελε νὰ περιορίζεται ἀποκλειστικὰ εἴτε στοὺς μεγάλους προγόνους, εἴτε στὴ λαογραφία καὶ τὸ τοπικὸ χρῶμα, νὰ ποιοὶ ὑπῆρξαν οἱ σκοποὶ καὶ τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς δράσης, ποὺ ἦταν ὁ μόνος στὴν Ἑλλάδα ποὺ τὴν ἔφερε στὸ τέρμα μὲ τόσο συστηματικὸ τρόπο, — προσπάθεια παράλληλη σὰν ἐκεῖνη τῆς Ἰταλίας, ἀπ' τὰ 1909 ἴσαμε τὰ 1913, ποὺ τὴν ἐπεχείρησε ὄχι μονάχα ἕνας ἄνθρωπος, ἀλλ' ὀλάκερη ὀμάδα, — αὐτὴ τοῦ περιοδικοῦ «Βότσε» («Φωνή») γιὰ τὴ διείσοδηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος στὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο, ἀπασχολημένης ὡς τότε ἀποκλειστικὰ μ' ἔθνικὰ προβλήματα. Ἀπομακρυσμένος ἐπίσης ἀπ' τὴ βυζαντινὴ, λαογραφικὴ, σολωμικὴ καὶ παπαδιαμαντικὴ παράδοση ἑνὸς Φώτου Πολίτη καὶ ἀπὸ τὴν περιφρονητικὴ ξενομανία ἑνὸς Ροῖδη, ἀπομακρυσμένος ἀκόμα ἀπ' ὅ,τι ὀνομάζει «ψώρα εὐρωπαϊσμοῦ» καὶ «ψώρα πατριωτισμοῦ» ποὺ ἐκφράζεται ἔτσι: «Πῶς πηγαίνετε στὴν Ἑλβετία! Ἔχουμε στὴν Ἑλλάδα Ἑλβετίες ἄλλο τίποτε!» 73 (τούτῃ τῇ σκέψῃ τοῦ τουριστικοῦ ἢ πνευματικοῦ πατριωτισμοῦ, ποιὸς εἶναι ὁ εὐρωπαῖος ποὺ δὲν τὴν ἄκουσε στὸν ἴδιο του τὸν τόπο;), — ὁ Παλαμᾶς ἦταν ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ πλαισιώσει τὴ χώρα του μὲ τὴ σχολὴ τῆς δυτικῆς σκέψης καὶ νὰ τῆς μάθει ὄλην τὴν πολὺπλοκὴν ἐνότητα. Ὁ Ἑλὶ Φῶρ, κοσμογυρισμένος οὐμανιστής, ἔγραψε τὶς ἀκόλουθες γραμμές: «Ἐκεῖνοι ποῦναι ἀνίκανοι νὰ συλλάθουν τὰ

φελλίσματα τούτης τῆς ἐνότητος στ' ἀναρίθμητα εἶδωλα ποὺ μ' αὐτὰ σημαδεύουν τὸ δρόμο τους ὄλες οἱ φυλὲς τῆς γῆς, εἴν' ἐπίσης κ' οἱ λιγώτερο ἱκανοὶ νὰ συνεισφέρουν δυναμικὰ στὴ φυλὴ τους ὡστε νὰ διακριθεῖ καὶ στὸ μέλλον». Αὐτὸ τοῦτο τὸ συμφέρον λοιπὸν μιᾶς ἐθνικῆς λογοτεχνίας ἀπαιτεῖ τὸν καθολικισμό ποὺ διαπιστώσαμε στὸν Παλαμᾶ καὶ ποὺ τὴ μορφή του μᾶς τὴν ἔδωσε ὁ ἴδιος, εἰδικώτερα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, σ' ἕνα πολὺτιμο κι' οὐσιῶδες κείμενο τῶν «Πεζῶν Δρόμων» του ποὺ θὰ ἐνθουσίαζε τὸν Ἑλὶ Φῶρ, ἂν τὸ διάβαζε: «Ἐπάρχει ἕνα ψυχικὸ στρῶμα ποὺ σδύνεται ἀπάνου του κάθε ξεχώρισμα ἐθνολογικῆς ψυχολογίας, καὶ σκανδιναυοὶ κι' ἀγγλοσάξωνες καὶ φράγκοι καὶ ρωμιοὶ καὶ σλάβοι, δίνουν τὰ χέρια κι' ἀδερφώνονται, ἄνθρωποι ὄλοι, ὀμόφυλοι» 74.

Τούτῃ ἡ φωτεινὴ συνειδητοποίηση τῆς πνευματικῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ τῆς Εὐρώπης ἰδιαίτερα, τοῦ ἐπέτρεψε ὄχι μονάχα νὰ διαπαιδαγωγῆσει κοσμοπολιτικὰ τοὺς συμπατριῶτες του, ἀλλὰ νὰ προσδώσει στὸ ποιητικὸ του ἔργο τὸ βάθος καὶ τὴν ἀπήχηση ποὺ χρειαζότανε ἡ ἀναστημένη ἑλληνικὴ φυλὴ γιὰ «νὰ διακριθεῖ ἀκόμα στὸ μέλλον».

Θ' ἀφίσουμε προσωρινὰ κατὰ μέρος τὴν ἀποψη τούτῃ τοῦ ζητήματος ποὺ θ' ἀπαιτήσῃ ἐν' ἄργῳ καὶ λεπτὸ ἐξέτασμα, ὕπολογίζοντας νὰ τῆς ἀφιερῶσουμε, στὸ μέλλον, ἕνα σημαντικό μέρος μιᾶς πανεπιστημιακῆς ἐργασίας μακρῶς πνοῆς. Θὰ χρειαστῆ τὸ νὰ μελετηθεῖ πῶς ὁ ποιητὴς αὐτὸς ποὺ οἱ τόνοι του — ἡ κριτικὴ τὸ σημείωσε πολλὰς φορὲς — μᾶς θυμίζουν συχνὰ τὸν Οὐγκώ, κάποτε τὸν Λεκόντ Ντέ Λιλ, κάποτε τὸν Σουλλὸ Πρυντόμ, τὸ Σέλλεϋ ἢ τὸ Βεράρεν, διατηρεῖ ἀνέπαφους ὄλον τὸν ἑλληνισμό του καὶ ὄλην τὴν πρωτοτυπία του ἀνάμεσα στὶς πιὸ ποικίλες εὐρωπαϊκῆς ἐπικοινωνίας ἀπὸ ποιά δαιμόνια παραδοξολογία, παραμένει ἰσχυρότατα ὁ ἴδιος στ' ἀσύγκριτο ποῖημα τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου», ὅπου στὴν εἰσαγωγή του ἀπαρίθμησε μερικὲς ἀπ' τὶς ἀναρίθμητες πηγές τῆς ἔμπνευσῆς του' μὲ συντομία, τὸ ξαναφύτεμα στὸν κῆπο του, κατὰ τὴ δική του τὴν εἰκόνα, τῶν φυτῶν τῆς Δύσης καὶ τῶν καινούργιων λουλουδιῶν τῆς, τὴ μαγικὴ μετουσίωση τῆς ἐξωτερικῆς εἰσφορᾶς σὲ ἀφομοιώσιμη καὶ γονιμοποιὸ οὐσία καὶ τῆς ξένης ἐπίδρασης σὲ στενὴ συγγένεια.

Θ' ἄρκεστῶ ν' ἀναφέρω ἐδῶ ἕνα χτυπητὸ

72 «Πρώτα κριτικά» (1895) σελ. 175 — 176.

73 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 86.

74 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 125.

παράδειγμα τῆς τέλει τούτης ἀφομοίωσης τῆς δυτικῆς πηγῆς ἀπ' τὸν ρωμαλεὸ ἑλληνικὸ ὄργανισμό. Σ' ἓνα γράμμα τοῦ, 75 ὁ Παλαμᾶς θέλει ν' ἀναφέρει τὴν «Προσευχὴ στὴν ἀνοίξη» τοῦ Σουλῶ Πρυντόμ καὶ γράφει τὸν πρῶτο στίχο γαλλικά, μὰ ἀμέσως μετανοιώνει: «Καλλίτερα νὰ σοῦ τὸ εἶπῶ ρωμαίικα» τόσες φορές τὸ διάβασα καὶ τὸ ξεσκάλισα ποῦ τὰ θαρρῶ δικό μου, στὴ δική μας τὴ γλῶσσα τὸ λέω πάντα μὲ τὸ νοῦ μου». Θαυμάσιό παράδειγμα εὐρωπαϊσμοῦ, ἀπαλλαγμένου κάθε ξενομανίας, ἀξιοσώστατό γιὰ μερικοὺς μοντέρνους μυθιστοριογράφους ποῦ ἐπιδείχνουν τὸν κοσμοπολιτισμὸ τους μὲ περικοπὲς ὄχι πάντα ἀψογες ἀπ' τὰ γαλλικά, τὰ γερμανικά ἢ τ' ἀγγλικά, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τοὺς λίγο-πολύ διαστρεμμένους λατινισμούς, φανταχτερὲς καρφίτσες νεόπλουτων στ' ὠραῖο ὕφασμα τῆς μητρικῆς τους γλώσσας, ποῦ τίς θαρροῦν ἀνώτερου γούστου... Ὁ Παλαμᾶς τοὺς δίνει μάλιστα ἓνα σπάνιο παράδειγμα αἰσθητικῆς ἐλευθερίας κι' ὀλοκληρωτικῆς ἀπουσίας σνομπισμοῦ, βεβαιώνοντας παρακάτω ὅτι, παρ' ὅλ' αὐτά, ἓνα ποίημα τοῦ Μαρκοῦ τὸ βρίσκει ποιητικὰ ἀνώτερο ἀπ' τὸ ποίημα τοῦτο ποῦ τόσο τ' ἀγαπᾶ, — τοῦ Σουλῶ Πρυντόμ, ποῦ εἶναι ἓνας ἀπ' τὰ εἰδωλά του.

Ἄς ἀφίσουμε λοιπὸν πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος τὸ σημαντικό τοῦτο ζήτημα: τὴν γονιμοποίησιν τῆς ποιητικῆς ἰδιοφυΐας τοῦ Παλαμᾶ ἀπ' τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, σημειώνοντας ἀπλᾶ καὶ μὲ μεγάλες πινελιές, τ' ἀγαθὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν τούτων ἐπαφῶν στὸ πεδίο τῆς αἰσθητικῆς καὶ κριτικῆς του σκέψης. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ διαβάσουμε τοὺς προλόγους του καὶ τὰ πεζά του, γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε σὲ τί σημεῖο οἱ στοχασμοὶ του γιὰ τὸ Γκαίτε καὶ τοὺς γερμανοὺς αἰσθητικοὺς τοῦ περασμένου αἰῶνα, γιὰ τὸν Ταῖν καὶ τοὺς σύγχρονους γάλλους αἰσθητικούς, πλούτισαν, βάθυναν ἢ διαφώτισαν τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ποίησης, γιὰ τίς σχέσεις της μὲ τὴν πρόζα, γιὰ τίς πηγές τῆς ἔμπνευσης, γιὰ τὰ προβλήματα τῆς σαφήνειας, τῆς εἰλικρίνειας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ προορισμοῦ τοῦ ποιήματος. Ἡ ἀφθονία καὶ ἡ συσσώρευση τῶν παραπομπῶν, ἂν μαρτυροῦν ἀπὸ μέρους αὐτοῦ τοῦ αὐτοδίδαχτου τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ — ὅπως χαρακτηρίζεται ὁ ἴδιος — μιὰ στάση ποῦ θὰ τὴν ὀνόμαζα σχολικὴ — ἐπιμέλεια, καλὴ θέληση, μετριοφροσύνη, ἐξωτερικὴ συστολή — μὰ τὴν ἀλήθεια, ἀρκετὰ συμπαθητικὴ, ὅ-

ταν ἐνώνεται μὲ τὴ δημιουργικὴ τόλμη τῆς ἰδιοφυΐας, — δὲν θὰ ἔπρεπε ὥστόσο νὰ μᾶς παραπλανήσουν. Μαθητὴς καλὸς ποῦ θαρρακίζει τὴν ἔκθεσή του μὲ κείμενα γιὰ νὰ τὴν καταστήσει πιὸ ἀποδεικτικὴ, αὐτὸ μάλιστα ὄχι ὅμως κ' ἐρανοστής, οὔτε σκλάβος τῶν «αὐθεντιῶν». Ὅπως ὁ Μονταίνιος, ἂν ἀναφέρει τοὺς ἄλλους, εἶναι γιὰ νὰ ἐκφραστῆ καλύτερα ὁ ἴδιος, καὶ γνωρίζοντας ὅτι «οὐδεὶς ἐστὶ προφήτης» σὲ μιὰ μικρὴ χώρα, πρὸ πάντων ὅταν ἡ χώρα τούτη ἔχει πίσω της ὀλάκαιρη παράδοση ἀντίδρασης κ' ἐξοστρακισμοῦ ἐναντία στὶς ἴδιες τῆς ἀξίες καὶ τὰ πολιτικὰ καὶ πνευματικὰ της μεγαλεῖα, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ βάλει κατὰ μέρος ὅλο τὸ βᾶρος τῆς ξένης σκέψης γιὰ νὰ νικήσει τούτη τὴν ἀντίδραση καὶ γιὰ νὰ «μπάσει» ὅποια ἰδέα τοῦ εἶναι ἀγαπητὴ καὶ ποῦ οἱ ἐλπίδες τῆς διεξόδου της θάτανε πολὺ φτωχῆς, ἂν δὲν τὴν παρουσίαζε στοὺς συμπατριῶτες του ἀπὸ τίς «αὐθεντίες» μ' εὐρωπαϊκὸ περίβλημα.

Πολὺ νωρὶς φαίνεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς συνειδητοποίησε μέσα του τὴν ἀνάγκη τούτη τῆς τοπικῆς διαπαιδαγώγησης κι' ἀπ' τὰ 1895 μᾶς δίνει μιὰν ἀξιοσημείωτη ἔρμηνεῖα τῆς πραγματικῆς του στάσης μπρὸς στὶς αὐθεντίες ποῦ ἐπικαλεῖται. Ἀραδιάζοντας ἓνα μακρὸ κατάλογο κρίσεων γάλλων κριτικῶν σχετικὰ μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀσάφεια στὴν ποίηση, βιάζεται νὰ καθορίσει πῶς οἱ κρίσεις αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς «ὁμολογίες πίστεως», ἀλλὰ σὰ μέσα «βοηθητικά» γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη ὥστε νὰ δεῖ φωτεινότερα τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τὴν καθιερωμένη «πρόληψη». Θ' ἀπομείνει γιὰ ὕστερα, κατὰ τρόπο πιὸ τοπικὸ, ἡ ἐξέταση τῆς σχέσης μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας γιὰ νὰ καταλήξει τέλος σ' ἓνα «ἐλεύθερο συμπέρασμα» 76.

Ἔτσι ἡ μέθοδος φαίνεται καθαρὰ σοφὴ καὶ γόνιμη 77: «παιδαγωγικὴ» χρησιμοποίησιν τῆς ξένης σκέψης — συγκεκριμένη ἐφαρμογὴ στὴν κατάστασιν τῆς χώρας — ἐλευθερία στὰ συμπεράσματα. Τότε πραγματικὰ οἱ δυτικὲς παρορμήσεις παύουν νᾶναι «ὁμολογίες πίστεως», πίνακες τοῦ ἄθικτου καὶ σεπτοῦ νόμου, γίνονται βοηθήματα καὶ διεγερτικά, ἐργαλεῖα, μηχανήματα γιὰ τὴν δια-

76 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 179.

77 Πραγματικὰ γόνιμη: ἂν οἱ σημερινὲς γενεὲς στὴν Ἑλλάδα γνωρίζουν ν' ἀπολαμβάνουν τὰ κριτικὰ δοκίμια τοῦ Βαλερύ, τοῦ Ζίντ, τοῦ Τσβάιχ, τοῦ Τιμπωντέ, τοῦ Λαλό ἢ τοῦ Φοσιγιών, στὸν Παλαμᾶ τὸ ὄφελον, σὰ μαθήματα τῆς πνευματικῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς εὐλυγισίας ποῦ λάβανε διαβάζοντάς τον.

75 «Πεζοὶ Ἀρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 48 — 49.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΓΙΘΥΝΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Ελάσσορα διχρία γυ
τραγούδια ζάρα,
σοφὸς ἐγγυβόρμα
καὶ σπαῖ δροσσαύρα;
Φερνοὺ εἰσάωσα
σπαῖ θ. διαζάλια,
ζάρα ἔρρα σοχαχναίρα,
σπαῖ σσορα καγαλία;

Ελά κρογαὺ σλιχαίρα
ζασιολαδερλιζία
σπαῖ χροισοσιχάουλα
χρααίου χερρα
σφαλαρρα, ζαχισσγ;
Μεσιολαῖ χερραία
δοροβραδισααλα
σπαῖ κηροισισραία;

Κοστή Παλαμάς

17. 4. 1916.

Αυτόγραφο τοῦ Κωστή Παλαμά.

τήρηση καὶ τὸ κοσκίνισμα τῶν ἰδεῶν, ποὺ ἀπαιτοῦν ὄχι μιὰ λατρεία ὄλο προλήψεις, μιὰ ὄρεξη γερῆ γιὰ δουλειὰ κ' εὐλύγιστη πρωτοβουλία γιὰ τὴν πνευματικὴ αὐτὴ ἐκχέρσωση.

Σὲ δεύτερη μοίρα, ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπαφὴ εὐνόησε ἕνα καρποφόρο πλάτεμα τῆς παλαμικῆς κριτικῆς, ὀλοφάνερο ἀπ' τὰ πρῶτα δοκίμια. Βλέπουμε λ. χ. τὸν Παλαμᾶ νὰ διαφωτίζει τὴν περιέργη στάση τοῦ Κάλθου στὸ γλωσσικὸ ζήτημα μ' ἐκείνη ἐνὸς γάλλου λεξικογράφου στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα⁷⁸, νὰ συγκρίνει τὸ ἔργο τοῦ Ἑλληνα ποιητῆ ποὺ τόσο ἀργὰ δοξάστηκε μὲ τὸ ἔργο τοῦ Chénier⁷⁹, νὰ παραβάλλει τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ Σολωμοῦ μ' ἐκείνη τοῦ Φλωμπέρ καὶ τοῦ Λέκοντ Ντέ Λιλ⁸⁰, τὸ λειψὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του μὲ τὸν ἴδιο χαρακτήρα, κοινὸ στὰ ἔργα τοῦ Chénier καὶ τοῦ Coleridge⁸¹, τὴ λογοτεχνικὴ του ἐξέλιξη μ' ἐκείνη τοῦ Μίκιεθιτς⁸² καὶ νὰ θεωρεῖ τὸ Σολωμό, ὅπως ἡ γαλλικὴ κριτικὴ τὸ Σατωβριάνδο, σὰν τὴ ζωντανὴ πηγὴ ὄλης τῆς μεταγενέστερης νεοελληνικῆς ποίησης⁸³.

Κάνει κάποτε κάτι ἀσήμαντες λεπτομερειακὲς συγκρίσεις, διεγερτικὲς ὅμως καὶ συμβολικὲς γιὰ τὸ πνεῦμα, σὰν αὐτὲς ποὺ τόσο γοήτευαν τὸν Ἀλβέρτο Τιμπωντέ, τούτη λ. χ. τὸν Οὐίτμαν παιδὶ τὸν φίλησε ὁ Λαφαγιέτ καὶ τὸ Λασκαράτο παιδὶ τὸν φίλησε ὁ Βύρων στὴν Κεφαλονιά⁸⁴.

Παρατηρεῖ πὼς στὰ 1820 λάμπει στὸ στερέωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ποιητικοῦ οὐρανοῦ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀστρῶν περιέργα ζευγαρωμένων δυὸ - δυὸ: Οὐγκώ - Λαμαρτίνος, Γκαίτε - Σίλλερ, Λεοπάρδης - Μαντζόνι, Πούσκιν - Λερμοντώφ, Σολωμός - Κάλθος,⁸⁵ καὶ ἡ παρατήρηση τούτη, μολονότι χρονολογεῖται περίπου ἀπ' τὰ 1908, εἶν' ἀπὸ κείνες ποὺ βρίσκεται στὶς συνήθειες καὶ τοῦ δικοῦ μας Τιμπωντέ. (Θυμηθεῖτε τὶς σκέψεις τοῦ τελευταίου γιὰ τὸ ζευγάρι Ταίν - Ρενάν). Τὴν ἴδια ἐποχὴ, προτοῦ ἀκόμα οἱ ἐργασίες τοῦ Hazard, τοῦ Baldensperger, τοῦ Capé, διαδώσουν τὴν ἔννοια καὶ τὸν τύπο, πρὶν ἀκόμα δώσει ὁ ἴδιος ἕνα ἐκτεταμένο παράδειγμα τὸ 1924 στὴ μελέτη

78 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 39.

79 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 48.

80 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 31, σημ. 1).

81 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 61).

82 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 56, σημ. 1).

83 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 73).

84 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 84. (44).

85 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 54.

του: «Βυρωνολατρεία», ἀφιερωμένη στὸν εὐρωπαϊκὸ βυρωνισμό, προαναγγέλλει δέκα πέντε χρόνια νωρίτερα τὶς ἐρευνες τῆς συγκριτικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ θέματος τῆς δούλας ὅπως τὸ ἐκμεταλλεύτηκαν διάφοροι μυθιστοριογράφοι: ὁ Λαμαρτίνος, ὁ Μιραμπώ, οἱ Γκονκούρ, ὁ Γιάννης Ψυχάρης, ὁ Ρίχαρντσον, ὁ Τζώρτζ Μούρ, ὁ Τολστόϊ⁸⁶, καὶ τῆς συγκριτικῆς λαογραφίας, σχεδιάζοντας τὸν παραλληλισμὸ τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μ' ἐκείνα τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν, ὅπως τῆς Σερβίας⁸⁷. Καὶ νὰ ἀκόμα ἕνα ὀλόκληρο πλούσιο ἀνεκμετάλλευτο πεδίο ποῦ⁸⁸, πρῶτος ὁ Παλαμᾶς ἀπ' τὴ φυλὴ του, — ἕνας ἀπ' τοὺς πρῶτους εὐρωπαίους — τὸ καλλιέργησε.

Τὸ παράδειγμα του ἀπόδειξε πὼς ὁ εὐρωπαϊσμός, ἀντὶ νὰ πνίγει τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, ὅπως τὸ βεβαιῶναν κάποιοι θεωρητικοὶ τοῦ ἐρμητικοῦ ἑλληνισμοῦ, μποροῦσε ἀπ' ἐναντίας νὰ τὴ δυναμώνει καὶ τὴν ἐνθαρρύνει. Πραγματικά, ἀν γιὰ ἕνα Ἑλληνα καλλιεργημένο τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἡ ἐθνικὴ συνείδηση ταυτίζεται ὀλοένα μὲ τὴ συνείδηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας, στὴν πλατύτερὴ τῆς ἔννοια, πὼς εἶναι δυνατό ἡ περασμένη ἐμπειρία τῶν ἄλλων ξένων λαῶν καὶ τῶν ἐθνικογλωσσολογικῶν ἀγώνων τῶν νὰ μὴ βοηθήσει ἕναν πρωτοπόρο ποιητῆ, ὅπως, στὰ 1880 καὶ γιὰ πολλὰ ἀκόμα χρόνια, ὑπῆρξε ὁ Παλαμᾶς, νὰ χειραφετήσῃ τὴ δημοτικιστικὴ τούτη συνείδηση ποὺ μείνε δυὸ χιλιάδες χρόνια κάτ' ἀπ' τὴν κηδεμονία τῆς καθαρεύουσας; Ἀπ' τὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ ρωμαντισμὸς μᾶς κληροδότησε μιὰν ἀντίληψη ἐντελῶς συναισθηματικὴ καὶ πολεμικὴ τοῦ παρελθόντος, συνηθίζοντάς μας νὰ τὸν βλέπουμε, ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση, μὲ φιλικὸ ἢ ἐχθρικὸ βλέμμα, μάθαμε νὰ τὸν κινητοποιοῦμε γιὰ τὸν ἀγῶνα μας καὶ ν' ἀναζητοῦμε σ' αὐτὸν προδρόμους καὶ σημαϊφόρους γιὰ τὰ σημερινὰ μας συνθήματα. Σ' ἕνα σύντομο πρόλογο κάποιου τόμου τῆς «Νέας Ἐγκυκλοπαιδείας», ὁ Ἀνατόλ Ντέ Μονζί δείχνει καθαρά τὴ μοντέρνα τούτη χρησιμοποίησι τοῦ «ζωντανοῦ παρελθόντος». Γράφει: «Ἡ ἐποχὴ μας... ἀρέσκειται στὶς παραπομπές, στὶς ἀναμνήσεις καὶ στὶς ὁμοιότητες. Ταλαντευομένη κ' ἐπαναστατικὴ, ἐπαναστάτρια ταλαντευομένη, μετα-

86 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 83. (40).

87 «Σολωμός» σελ. 63 — 64.

88 Ὑπάρχουν τόσα ἄλλα: ὄριστε τὸ θέατρο! θὰ βρῆτε στοὺς «Πεζοὺς Δρόμους» του μιὰ διαμαρτυρία γιὰ τὴν τυραννίαν τοῦ πρωταγωνισμοῦ ποῦ, τριάντα χρόνια ἀργότερα στὴν Ἀθήνα ἀρχίζει δειλὰ ν' ἀποδίνει τοὺς καρπούς της.

χειρίζεται τὸν πολύμαθο ζῆλο της γιὰ νὰ καλύψει καὶ τὰ μικρότερα τολμήματά της κάτ' ἀπ' τὴ σκέπη τῶν προγόνων της»⁸⁹.

Ἡ ἴδια ἀνάγκη ἔσπρωξε καὶ τὸν Παλαμᾶ ν' ἀναζητήσει στὴν Εὐρώπῃ προστάτες καὶ ὑπερασπιστὲς τοῦ δημοτικισμοῦ. Στὰ 1895, χαιρετώντας τιμητικὰ τὸ Γιάννη Ψυχάρη, πιάνεται ἀπὸνα κείμενο τοῦ Γκαστόν Παρί γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ διγλωσσία (λατινικὴ καὶ χυδαία γλῶσσα) εὐκολοεφάρμοστο πάνω στὴ γλωσσολογικὴ κατάστασι τῆς Ἑλλάδας καὶ στὰ δικαιώματικά πρωτεῖα τοῦ ἔθνικου ἰδιώματος, δηλαδὴ τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ⁹⁰. Λίγα χρόνια ἀργότερα, γράφοντας γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ Σολωμοῦ, ἀναφέρει μιὰ γνώμη τοῦ ἀγγλοῦ κριτικοῦ Σάϊμονς σχετικὰ μὲ τὸ Δάντη, ἀπ' ὅπου φαίνεται καθαρά ὅτι ὁ μεγάλος φλωρεντινὸς ποιητὴς ἔγραφε στὴν ἰταλικὴ δημοτικὴ πού μιλοῦσαν γύρω του⁹¹. Ἡ σύγκρουσι τῶν ποιητῶν καὶ τῶν γραμματικῶν ἀν δὲν κατάντησε στὴν Εὐρώπῃ, ὅπως στὴν Ἑλλάδα, κρατικὸ ζήτημα, ἐξασφαλίζει ὡστόσο στὸν ποιητὴ καλὰ ἀμυντικὰ μέσα γιὰ τὴ μὴ κωδικοποιημένη γλῶσσα μπρὸς στὴ σχολαστικὴ κὴτητα τῶν καθαρευουσιάνων: θυμίζει ὅτι ὁ Σέλλεϋ, ὁ Λαμαρτίνος, ὁ Chénier, ὅλοι τους κατηγορήθηκαν ὅπως ὁ Κάλθος γιὰ σολοικισμούς, νεολογισμούς καὶ γραμματικὲς ἐλευθερίες⁹², ὅτι ὁ Οὐγκώ, ὑπερασπισμένος νικηφόρα ἀπὸ τὸ Brunot, κατηγορήθηκε κ' αὐτὸς ὅτι καταστρέφει τὴ γλῶσσα⁹³. Πῶς ὁ Ἕλληνας ποιητὴς δὲν θὰ σκεφτόταν τὸν ἑαυτὸ του καὶ τοὺς συναγωνιστὲς του κάθε φορὰ πού συναντοῦσε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τίς δίκες ὅπου στὸ συντηρητισμὸ τῆς νεκρωμένης γλώσσας ἀντιδρούσε ἢ ἐλευθερία τῆς καθομιλουμένης καὶ τοῦ ἐμπνευσμένου τραγουδιοῦ;⁹⁴ Καὶ νὰ μιὰ ἄλλη αἰτία τῆς ἀφοσίωσής του γιὰ τὸν Οὐγκώ, γιὰ τὸν Οὐγκώ αὐτὸν πού τοῦ μαθε ὅτι τὴ λέξι πρέπει νὰ τὴ μεταχειριζόμεστε ὡς «être vivant»⁹⁵ κ' ὅτι ὅλες οἱ λέξεις τῆς

ζωῆς, τῆς ταπεινῆς καθημερινῆς ζωῆς, οἱ λέξεις τῶν βιοτεχνῶν καὶ τῶν χωρικῶν μποροῦν νὰ πλουτίσουν τὸ λεξιλόγιό τοῦ ποιητῆ. Ἀγαπᾶ στὸν Οὐγκώ τὴν πλευρὰ τούτῃ τοῦ ἀγωνιστῆ, τοῦ μαχητῆ δημοτικιστῆ, θὰ ἔπρεπε σχεδὸν νὰ ποῦμε τοῦ δημοκρατικοῦ, πού ὀρθώνεται μπρὸς σ' ἕναν ἄσαρκο κ' ἀναιμικὸ νεοκλασικισμό πού κατάντησε ἔτσι ἀπὸ ὑπερβολικὴ «ἀγνότητά» κ' «εὐγένεια», μὲ μιὰ λέξι τοῦ ἐπαναστάτη τῆς γλώσσας. Κι' ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει τότε, μὲ φανερὴ καὶ συνένοχη εὐχαρίστησι, τὸ περίφημο «τοῦ γέρικου τοῦ λεξικοῦ κόκκινη σκούφια φόρεσα»⁹⁶. Στὰ 1902, γιὰ τὰ ἑκατόχρονα τοῦ Οὐγκώ, στήνοντάς του, ὅπως λέει, «ἕνα βωμὸ λατρείας» θρωντοφωνάζει:

«Εὐλογητὸς πού λύτρωσε τὴ Μοῦσα καὶ [τὴν ἔζησε]
καὶ ὅπου καρδιά καὶ αὐτὸς, κριτὴ, βρόν- [τηξε τέτοια κρίση.
]Σ' εὐγενικά καὶ σὲ χυδαία τὰ λόγια δὲ [χωρίζονται]
]» Ἄνθια ὅλα γιὰ τῶν ἰδεῶν τ' ἀρχοντικὸ [μελίσι»⁹⁷.

Στάσι πούχει ἀξία κοινωνικὴ καὶ ταυτόχρονα λογοτεχνικὴ καὶ πού βόηθησε τὸν Ἕλληνα ποιητὴ νὰ συνειδητοποιήσει μέσα του πὺ δραστήρια τὴν δημιουργικὴ του κλίσι ὡς ἐκπρόσωπος μέσα στὸν κόσμὸ τῆς ζωῆς, τῆς νεολαίας, τῶν λαϊκῶν πραγματικότητων, τῆς δουλειᾶς. Περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορὰ διεκδίκησε γιὰ δικὴ του τὴ γλῶσσα τῶν χωρικῶν⁹⁸, τῶν βοσκῶν καὶ τῶν ναυτικῶν τῆς χώρας του. Στὴν ὡραιότερη ὁμολογία πίστις πούγραψε σχετικὰ καὶ πού τὴν ἀκολουθεῖ μιὰ βία ἐπίθεσι ἔναντι τῶν ἀρτηριοσκληρωτικῶν γραμματικῶν, τῶν ταριχευτῶν τοῦ παρελθόντος, τῶν μανιακῶν τοῦ θανάτου, διακηρύχει μ' ἕνα περίφημο ἐνθουσιασμό:

«Ἡ γλῶσσα πού βροντομιλᾶ στὸ λόγο μου, [εἶν' ἡ γλῶσσα
]τῆς ἐργατιάς, τῆς λεβεντιάς καὶ τῶν ἀκέ- ριων»⁹⁹.

Καὶ συνεχίζει βεβαιώνοντας πῶς τὸ πνεῦμα ζεῖ στὴ λαλιά τῶν ἀπλοϊκῶν, βάζοντας, ἀπάνω ἀπ' ὅλα τ' ἀκατανόητα γραψίματα ὄλων τῶν σχολιαστῶν τοῦ κόσμου, ἕν' ἄ-

89 «Ἡέα Ἐγκυκλοπαίδεια» Τόμος XVIII, ἐπὶ ζωντανὸ παρελθόν» σελ. 3.

90 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 96.

91 «Σολωμός» σελ. 51.

92 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 40.

93 «Οὐγκώλατρεία» — Ἄρθρο στὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» — 22 Μαρτ. 1926.

94 Κρίμα νὰ μὴ δεῖ ὁ Παλαμᾶς τὸ «χρυσὸ» τοῦτο κείμενο τοῦ Κλωντέλ: «Ἀνθρώποι τὰ πέντε μου παιδιά. Ὅλα τους εἶπαν φυσικὰ «raieil que» ἀντὶ «raieil à». Ἀδιάφορο! Τὰ ἑκατομμύρια τῶν μικρῶν Γάλλων πού μεταχειρίστηκαν τούτῃ τὴν ἔκφρασι ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ ὄρκου τοῦ Στρασβούργου ἔχουν ἄδικο, καὶ μονάχα μιὰ δωδεκάδα σχολαστικῶν χωρὶς ἐπαφή μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴν πραγματικότητά ἔχουν δίκιο. (Frédéric Lefèvre: «Une Heute avec...» σελ. 161.

95 «Πρῶτα κριτικά» — Γαλλικά στὸ κείμενο, σελ. 52.

96 «Οὐγκώλατρεία» — Ἄρθρο στὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» — 22 Μαρτ. 1926.

97 «Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 154.

98 «Μιλᾶω τὴ γλῶσσα τοῦ χωριάτη» — «Ἀσάλευτη Ζωὴ» — «Ἐκατὸ φωνές» σελ. 11.

99 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλῆα» Λόγ. Χ. σελ. 119.

γραφο τραγοῦδι τσοπάνου, τὰ βράδουα, σὲ μιὰ πλαγιά, πάνω ἀπ' τὴ θάλασσα. Πόσο ὁ Οὐγκώ θ' ἀναγνώριζε τὸν ἑαυτό του σ' αὐτὴ τὴν ὁμολογία πίστες τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ ποιητῆ «ποῦ γιὰ τίποτε δὲν ντρέπεται, τίποτε δὲ σωπαίνει, τίποτε δὲν καταφρονεῖ»¹⁰⁰. Καὶ νὰ πῶς τὸ παράδειγμα τῶν εὐρωπαϊῶν ποιητῶν ἐνθαρρύνει τὸν Ἕλληνα ποιητὴ στὸ νὰ ξαναοδηγήσει τὴν ποίησιν τοῦ τόπου του ἀπ' τὸ καθαρευουσιάνικο καὶ τὸ τεχνητὸ στὸν λαϊκὸ ρεαλισμὸ καὶ τὸν βοηθάει νὰ φέρει στὸν κόσμο, κόντρα στοὺς ἀνέμους καὶ τίς παλλήρροιες, μιὰν ἔθνικὴ πνευματικὴν ἐπανάσταση, ποὺ ἡ πλατεία τῆς σημασίας ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων γιὰ τὴ μορφολογία καὶ τὴ σύνταξη, — μιὰν ἐπανάσταση ποὺ οἱ μεταγενέστεροι μόνις ἀρχίζουν ν' ἀπαριθμοῦν τ' ἀποφασιστικὰ τῆς ἀποτελέσματα καὶ τ' ἀνεξάντλητα ἀγαθὰ.

Ε'.

Ἡ προσοχὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαντλήσει αὐτὴ μόνη ἕναν ὀλοκληρωμένον εὐρωπαϊσμὸ σάν αὐτὸν τοῦ Παλαμᾶ. Ἄν σκεφτοῦμε τὴ στάση ἑνὸς αὐθεντικοῦ κι' ἀναγνωρισμένου εὐρωπαϊοῦ σάν τὸ Βαλερύ, βλέπουμε ἀμέσως πῶς περιέχει ἕνα δεύτερο συστατικὸ στοιχεῖο: μιὰ παρουσία γιὰ τὴν τωρινὴ καὶ μελλοντικὴ τύχη τῆς Εὐρώπης σάν κοινότη-τας, τὸ ὄξυ συναίσθημα τῶν δοκιμασιῶν ποὺ τὴν πιέζουν καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ τὴν ἀπειλοῦν, τὸ φόρτωμα ὄλων τῶν ὀργανικῶν τούτων προβλημάτων, μὲ συντομία τὴν Εὐρώπῃ μὲ τὸ ἐγκόσμιό τῆς πρόσωπο, ἀντι-κρυσμένη πιά σὰ συγκεκριμένο ἄτομο δη-λαδὴ μὲ θέρη, ἀγωνία κ' ἐλπίδα, μὲ μιὰν ἐπικοινωνία τόσο στενὴ σάν ἐκείνη ποὺ δη-μιουργεῖ ἢ ἀγάπη τοῦ ἀτόμου γιὰ τὸ ἄλλο, τοῦ πολίτη γιὰ τὴν πατρίδα.

Ὁ ποιητὴς εἶναι τὸ προνομιούχο τούτο πλάσμα ποῦ, ὅπως καὶ στὸν προφήτη, ὁ Θεὸς δίνει τὴ δύναμη νὰ καταργήσῃ τὸ χρόνο μὲς' στὴν αἰωνιότητα. Ὁ δικός μας συχνά¹⁰¹ στοχάστηκε πάνω στὸ θέμα τού-το ποῦναι μιὰ ἀπ' τίς ἀπασχολήσεις τῆς ἐ-ποχῆς μας — συμβουλευθῆτε τὸ Μπερξόν καὶ τὸν Προύστ, τὸ Ζιντ καὶ τὸν Κλωντέλ — καὶ στὴν ὑπόστασή του ὡς ποιητῆ ἀπέ-ναντι στὸ χρόνο. Ἡ θέση του βρίσκεται ἐκεῖ

¹⁰⁰ «Βωμοῖς» σελ. 109.

¹⁰¹ Πρῶτ. πρόλογο στὰ «Μάτια τῆς ψυχῆς μου» καὶ τὸ ποίημα τῆς σελ. 38 τῆς συλλογῆς. — «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» Λόγος 6, σελ. 79. — «Τὰ Δεκατετρά-στιχα» σελ. 86. — Τὸ στίχο τῶν «Βωμῶν» σελ. 90 : «καὶ τὴν αἰωνιότητα σὲ μιὰ στιγμή δεμένη».

ὅπου ἐνώνονται τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον¹⁰². Ἐπειδὴ εἶναι πολιτισμένος καὶ τέκνο τῆς Ἑλλάδας, εἶναι μιὰ ὑπαρξὴ ὅλο μνήμη, μὰ ποῦ κατέχει τὸ δῶρο τῆς ἀναπαράστασης τοῦ παρελθόντος, γιὰτὶ σάν προφήτης εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον καὶ μετέχει τῆς κοινῆς ἀναμονῆς τῶν και-νούργιων ἀξιών ποὺ κυφοροῦνται ἄλλὰ χω-ρίς νὰ πέφτει στὸ «πεταχτότερο ρεπορτάζ»¹⁰³, οὔτε «στὸν μοντερνισμό»¹⁰⁴, ξέρει νὰ δείχνεται γεμάτος προσοχὴ κ' ὑπομονὴ ἀπέ-ναντι τοῦ παρόντος, τοῦ παρόντος τούτου ποῦναι ἀκόμα «ἀπιαστον καὶ ἀχαρακτήρι-στον» ὅπου ἡ ἀποστολὴ τοῦ ποιητῆ εἶν' ἀκριβῶς νὰ τοῦ προσδώσει «σταθερόν, ἀναλ-λοιώτον, αἰώνιον τύπον»¹⁰⁵. Καὶ τὸ χάρι-σμα τούτο τῆς παρουσίας μὲς' στὰ ἐγκό-σμια καὶ στὸ διάστημα — γιὰτὶ, ὅπως ὁ Φοίνικας, στερεὰ ριζωμένος στὴ γῆ ἐπικοι-νωνώντας μὲ τὴ μουσικὴ τῶν κόσμων καὶ τ' ἀεροπλάνο, βλέπει:

«Στὰ μακρυνά, τὰ γύρω καταπάνω τ' ἀπέ-ραντα καὶ τ' ἀπιαστα καὶ τὰ μεγάλα...»¹⁰⁶,

— τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ μᾶς πεῖ σὲ μιὰ συνθετικὴ βεβαίωση:

«Ἀκούστε με, εἶμαι τοῦ καιροῦ μου καὶ δ- [λων τῶν καιρῶν]»¹⁰⁷.

Φτάνοντας στὸ σημεῖο τούτο τῆς μελέτης μας, ἡ πρόθεσή μας εἶναι νὰ δείξουμε τώρα σὲ τί ὁ Παλαμᾶς εἶναι τοῦ καιροῦ του, συμμετέχοντας κ' ἐκφράζοντας τίς κύριες του ἀνησυχίες, ἐκεῖνες ἀκριβῶς ποὺ βασά-νισαν τίς εὐρωπαϊκὲς συνειδήσεις στὸν πε-ρασμένον αἰῶνα καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας, ἐκεῖνες ποὺ ἀκόμα ἀδιάκοπα μᾶς βασανίζουν, — νὰ δείξουμε μὲ συντομία ἕναν Παλαμᾶ μέλος συνειδητὸ τῆς εὐρωπαϊ-κῆς κοινότητος.

ΣΤ'.

Ἀντίθετα ἀπ' τοὺς συμπατριῶτες του ποῦ ἢ ἀποκλειστικὴ προσήλωση στὴ μακρὰ ἑλ-ληνικὴ παράδοση καὶ στὴν ἀπεικόνιση τῶν τοπικῶν ἠθῶν ἀπόστρεφε ἀπὸ πλατύτερους καὶ ἐπικαιρότερους στοχασμούς, ὁ Παλα-μᾶς ἐνοιῶσε πολὺ γρήγορα πῶς ὁ σύγχρο-

¹⁰² Τὸ σοννέτο 55 («Τὰ Δεκατετράστιχα») ἐκφρά-ζει ὀλοκληρωτικὰ τούτῃ τὴ στάση.

¹⁰³ «Τὰ Παράκαιρα» — Πρόλογος.

¹⁰⁴ «Νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 121.

¹⁰⁵ «Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου» — Πρόλογος, σελ. 34.

¹⁰⁶ «Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 102.

¹⁰⁷ «Νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 77.

νος κόσμος εἶναι ἕνας κόσμος εἰδικὰ καινούργιος, χωρίς κοινὸ μέτρο με τὸν παλῆθ' κι' ὅτι τὰ πολλαπλά προβλήματα ποὺ παρουσιάζει εἶναι καὶ τούτα προβλήματα καινούργια:

«Νέα Ἱστορία γράφεται, γιατί οἱ καιροὶ εἶναι νέοι» 108

Ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ 109, ἀπ' τὸ συμβολικὸ γάμο τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Φάουστ, ἕνας καινούργιος κόσμος γεννήθηκε κατὰ βάθος ποὺ κάνει ἀδύνατη καθ' ἐπιστροφή στο ἀρχαῖο παρελθόν. Μέσ' στο συναίσθημα αὐτοῦ τοῦ ρήγματος τῶν πολιτισμῶν, ὁ Παλαμᾶς ἐνώνεται με πολλὰ εὐρωπαϊκὰ πνεύματα, ὅπως με τὸν ποιητὴ Ἀπολλινάρι, ποὺ γι' αὐτὸν οἱ καμινάδες τῶν ἐργοστασίων καὶ ὁ Πύργος τοῦ Ἀϊφελ εἶναι τὰ στοιχεῖα ἑνὸς νεοκλασικισμοῦ ὥστε ν' ἀξίζει νὰ ξεφύγουμε ἀπ' τὸν ἄλλον, τὸν ἑλληνολατινικό.

Ἡ ψυχὴ τῶν νέων καιρῶν, ὅπως ὁ ἴδιος διαπιστώνει, εἶναι ἡ βασικὴ ἀβεβαιότητα, ἡ γεμάτη ἀνησυχία, ἀντίφαση καὶ συγκρούσεις ψυχῆ. Σ' ὅλα τὰ πεδία — φιλοσοφικό, κοινωνικό, πολιτικό — οἱ ἰδεολογίες συγκρούονται καὶ ξεσκίζονται (πάνω ἀπὸ δυὸ σελίδες μιᾶς σημείωσης τοῦ Παλαμᾶ εἶν' ἀφιερωμένες στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἰδεολογικῶν ἀγώνων) σὲ μιὰ λυσσασμένη διαλεκτικὴ ὅπου τὰ διανοήματα καταστρέφονται ἀπὸ μόνον τους καὶ πνίγονται μέσ' στὴν πιὸ καταπληκτικὴ πνευματικὴ σύγχυση. Μήπως δὲν ὑπάρχουν καὶ σήμερα λ. χ. θετικιστικὲς τοῦ ἰδανισμοῦ, ἰδανιστὲς τοῦ θετικισμοῦ 110; Τελικά: «οἱ ἀξίες ἀναποδογυρίζονται καὶ νέες ζυγαριὲς μαστρορεύονται γιὰ τὸ ζῦγι τους» 111. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ ὁ Παλαμᾶς προβαίνει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, ἀλλά, ξανά, στὰ 1924, ἐγκωμιάζοντας τὸν Ἀνατόλ Φράνκ, δὲν κρύβει καὶ τὸν ὑπαινιγμὸ του γιὰ «τὰ μέτρα τοῦ μεταπολεμικοῦ πυρετοῦ ποὺ ἀναποδογυρίζουν ἰδέες, πρόσωπα, λατρεῖες» 112. Μέσα σ' αὐτὸν τὸ μόνιμο χαρακτῆρα περικλείεται, κατὰ τὸν ποιητὴ, τὸ τραγικὸ μεγαλεῖο τοῦ καιροῦ μας: «Ὁ καιρὸς μας — γράφει — εἶναι ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τῆς παγκόσμιας ἱστορίας κι' ἀπὸ τοὺς κριτικώτερους» 113. Ἐποχὴ κρίσιμη, σ' ὅλη τῆς τὴν ἔννοια, καὶ

πάνω ἀπ' ὅλα στὴν ἀρνητικὴν ἔννοια, τὴ γνώριμη στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη ἀπ' τὸν 18ον αἰῶνα ὡς τὸ Νίτσε.

Ἡ κριτικὴ τῶν παλῆθ' ἀξιῶν «ἐν ὀνόματι» τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ εἶναι ἡ πρώτη καὶ βαθειὰ πνευματικὴ ἐκανάσταση ποὺ τραβᾷ τὴν προσοχὴ τοῦ Παλαμᾶ μέσ' στὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀπὸ τοὺς «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαίστους» ὀπλίζει τὴν ἐπιστήμη «με πελέκι ἀστραπόμορφο» ποὺ γκρεμίζει τὰ εἰδῶλα 114. Καὶ πολλές φορές μετὰ διαπιστώνει τὸ θάνατο τῶν μύθων, τὸ «λυκόφως τῶν Θεῶν» καὶ τὸ ἀλάλιασμα τῶν θεολόγων στὸ 19ον αἰῶνα, ποὺ ἐγκαταλείπουνε τὶς πατροπαράδοτες ἀπειλούμενες θέσεις τους γιὰ ν' ἀναζητήσουν ἕναν καθησυχαστικὸ συμβιβασμὸ με τὶς νέες δοξασίες 114. Ἄν τώρα θελήσουμε νὰ διευκρινίσουμε τὴν προσωπικὴ του στάση μπρὸς στὴν κατεδαφιστικὴ τούτη ἐπιχείρηση ποὺ πολεμᾷ ν' ἀφαιρέσει τὸ μεταφυσικοθρησκευτικὸ τοῦ ἀέτωμα ἀπ' τὸ γέρικο εὐρωπαϊκὸ κτίριο, θεμελιωμένο στὶς ἑλληνολατινικὲς καὶ ἰουδαιοχριστιανικὲς ἀξίες, θὰ διαπιστώσουμε πόσο ἡ ἀθέβαιη κι' ἀνήσυχη αὐτὴ στάση καθρεφτίζει θαυμαστά ἐκείνη ποὺ βασιλεύει ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ στὴ μεγάλη μάζα τῶν εὐρωπαϊκῶν πνευμάτων τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ δικοῦ μας.

Τὶς περισσότερες φορές ὁ Παλαμᾶς δὲ δέχεται μονάχα τὸ νέον πνεῦμα, ἀλλά τὸ διεκδικεῖ μ' ἐνθουσιασμὸ ποὺ θυμίζει ἐκεῖνον τοῦ νεαροῦ Ρενάν στὸ «Μέλλον τῆς Ἐπιστήμης». Πραγματικά, κατ' ἀπ' τὴν καταστρεπτικὴ αὐτὴ μανία, διακρίνει δυὸ ἀπ' τὰ εὐγενικώτερα αἰσθήματα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς: τὸ πάθος τῆς ἀλήθειας καὶ τὴ θέληση τῆς χειραφέτησης. Καὶ τούτη εἶναι ἡ ἔννοια τῆς θερμῆς ποὺ νοιώθει γιὰ τοὺς Τολστόϊ, Ἴψεν, Νίτσε, κ' οἱ τρεῖς τους «γκρεμιστὲς εἰδῶλων» 115. Καὶ νὰ γιατί, με τόνους ποὺ θυμίζουν ἀρκετὰ δυσάρεστα ἐκείνους τοῦ Λεκόντ Ἰντὲ Λιλ, πολεμᾷ, στ' ὄνομα τοῦ νεοειδωλολατρισμοῦ, ποῦναι τῆς μόδας, τὸ βάρβαρο καὶ ναζωραῖο φανατισμὸ, ἐχθρὸ τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ζωῆς 116. Ὅσο γιὰ τὸ μεσαῖωνα, τουλάχιστον τὸ δυτικὸ, ποὺ τὸν θεωροῦσε σὰ σκοτεινὴ σήραγγα ἀνάμεσα σὲ δυὸ φωτεινὲς ἐποχὲς.

108 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 212.

109 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι», σελ. 59.

110 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 102.

111 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 102.

112 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Β' σελ. 33.

113 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 102.

114 «Ἰάμβοι καὶ Ἀναπαίστοι» σελ. 46.

115 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 181.

116 Ἡ συνταύτιση αὐτὴ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος με μιὰ στάση ποὺ καταριέται τὴ ζωὴ εἶναι παρεξήγηση, χρονολογημένη ἀπ' τὸν περασμένον αἰῶνα ποὺ μὲν τὴν τώρα διαλύεται.

συμμερίζεται τῇ βασιλεύουσα στὴν Εὐρώπῃ πρόληψη κατὰ τὸ 19ον αἰώνα.

Ἡ ἴδια ὁρμὴ τῆς πνευματικῆς ἀπελευθέρωσης σπρώχνει τὸν Παλαμᾶ νὰ ξαναφέρει καὶ πάλι στὴν ἐπιφάνεια τὸ ζήτημα τῆς πνευματικῆς κληρονομίας καὶ τῆς ἀξίας τοῦ πατροπαράδοτου οὐμανισμοῦ μέσ' στὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» ὅπου τὸ «Θάνατο τῶν Ἀρχαίων» ἀκολουθεῖ ὁ «Θάνατος τῶν Θεῶν». Κάποτε φαίνεται πὼς ὁ γύφτος του, λυτρωμένος ἀπὸ κάθε συγγένεια, κάθε παράδοση, κάθε ἐθνικὸ καὶ πνευματικὸ δεσμό, εἶναι αὐτὸ τούτο τὸ σύμβολο τοῦ παρθένου, γυμνοῦ καὶ διαθέσιμου ἄντρα, ὅπου ἀπόθλειψαν τόσα βιβλία καὶ τόσοι σύγχρονοι, κουρασμένοι ἀπ' τὸ φορτίο ἑνὸς γέρικου πολιτισμοῦ. Τὴν καινούργια τούτη «ἀρρώστεια τοῦ αἰῶνα» ποὺ ἀνάλυσε ὁ Ζίντ, ὁ Παλαμᾶς δὲν τὴν ἀγνόησε καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἀπ' τὸν ἀρχαίζοντα «Ὑμνο στὴν Ἀθηνᾶ» ὡς τὴν «ἠθελημένη» βαρβαρότητα κάποιας περικοπῆς τοῦ «Θανάτου τῶν Ἀρχαίων» ὅπου ὁ γύφτος λέει ὅτι φωτίζεται καὶ θερμαίνεται μὲ τὴ φλόγα τῶν παπύρων ποὺ καίει, μιὰ καταστροφή συντελέστηκε, ἀνάλογη μ' ἐκείνη τοῦ «Ἀνηθικολόγου». Στὰ «Σατυρικά Γυμνάσματα» τοῦ 117, ὁ Παλαμᾶς ὀρθώθηκε ἐναντίον τῆς ἀρχαιολατρίας, ἐναντίον τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ μοιάζουν νὰ χάσκουν μὲ τίς ἀνοιχτές τους τρύπες καὶ ποὺ καταστρέφουν τοὺς κήπους γιὰ νὰ πλουτιστοῦν τὰ μουσεῖα, ἐναντίον τῶν θυσιῶν γιὰ τὸ «Μολῶχ» τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ θερμὴ ἐντολὴ τοῦ Γκαίτε: «ἀποτραβηχτήτε ἀπ' ὅ,τι εἶναι νεκρὸ, ἀγαπάτε ὅ,τι εἶναι ζωντανό» εἶχε εἰσδύσει ὡς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς τοῦ μεγάλου τούτου ζωντανοῦ ποὺ τονίζει ὅτι θάζει, πάνω ἀπ' ἔλα τὰ πιὸ φημισμένα ἐρείπια, τὰ παληὰ γράμματα ποὺ στέλνε στὴν ἀρραβωνιαστικιά του ὁ πατέρας του¹¹⁷ καὶ ποὺ ἀδιάκοπα καταδικάζει τοὺς σχολαστικοὺς ἐν ὀνόματι τῆς Ζωῆς, τῆς Ζωῆς, δροσερῆς σὰν πηγῆς, ζωηρῆς «σὰν τοῦ ματιοῦ τὸ παίξιμο»¹¹⁸· κι' αὐτοῦ βρίσκεται ἡ βαθεῖα ἔννοια τοῦ πάθους του γιὰ τὴ ζωντανὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα:

«.....⁷Ω γλῶσσα
 »τῆς ρωμοσύνης, ὦ νικήτρα τοῦ θανά-
 [του!]» 120.

Χωρὶς νὰ φτάνει συνήθως ὡς τὴν ἀκρότα-

¹¹⁷ «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 87.

¹¹⁸ «Ἴαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι» σελ. 17.

¹¹⁹ «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 9ος σελ. 106 καὶ Λόγ. 10ος σελ. 118—119.

¹²⁰ «Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 112.

τὴ στάση ποὺ μοιάζει μ' ἐκείνη τοῦ εἰκονοκλάστη—λέω μοιάζει, γιατί τί ἄλλο σημαίνει ἡ περιγραφή τῶν παπύρων ἢ ὅτι ὁ κατὰ γράμμα οὐμανισμὸς πρέπει στὴν ἀρχὴ ν' ἀποτεφρωθεῖ, δηλαδή ν' ἀφομοιωθεῖ ὀλοκληρωτικά, γιὰ νὰ μετατραπῆ ὕστερα σὲ πνεῦμα, φλόγα καὶ θερμότητα;— ὁ Παλαμᾶς στὸ ἴδιο ποίημα ἐπέβαλε στὸν κλασικὸν οὐμανισμὸ μιὰ σωτήρια καὶ συνετὴ ἀναθεώρηση ποῦ, καὶ σὲ τούτο τὸ σημεῖο, συντελεῖ ὥστε ὁ Ἕλληνας ποιητὴς νᾶναι ἕνας προφήτης στὸν τόπο του, παράξενα, ἄλλως τε, συνυφασμένος μὲ τὴν πιὸ ἐπίκαιρη ἀνησυχία τοῦ σύγχρονου νοῦ. Βεβαιώνει μὲ δύναμη ὅτι ὁ δουλικὸς οὐμανισμὸς εἶναι ὁ θάνατος τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ μονάχα θὰ προοδεύσει ὁ ἄνθρωπος ἢ ὁ λαὸς ἐκεῖνος ποῦ, παίρνοντας τὸ ἀγαθὸ του ἀπ' τοὺς ἀρχαίους, θὰ καταφέρει ὄχι μόνο νὰ «μὴ χάσει τὸν ἑαυτό του», μέσ' στὴ δουλικὴ ἐξωτερικὴ καὶ τυπικὴ μίμηση, ἀλλὰ κ' ἐλεύθερα νὰ ὀρμήσει γιὰ ἕν' αὐθόρμητο πέταγμα:

«Οἱ Ἀθάνατοι καὶ οἱ Ὠραῖοι θὰ βοηθήσετε
 »τῶν ἐθνῶν τὴ στρατά
 »μὰ οἱ Ἀθάνατοι καὶ οἱ Ὠραῖοι δὲ θὰ δώσετε
 »πόδια στὰ ἔθνη καὶ φτερά καὶ νιάτα
 »πόδια καὶ φτερά εἶναι τῶν ἐθνῶν,
 »τὰ φτερά, τὰ πόδια καὶ τὰ νιάτα» 121.

Σὲ μιὰ στροφὴ τῶν «Ἐκατὸ φωνῶν» μᾶς λέει ἀκόμα πὼς ὁ Ὀμηρος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Πλάτων δὲν πρέπει ν' ἀπομένουν ἀδρανῆ «ξόανα» στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν, ἀλλὰ νὰ καταστοῦν καὶ πάλι ζωντανές καὶ δημιουργικὲς πηγές: ἡ κατεύθυνση πρέπει νᾶναι:

«Ἀπὸ τὴν τέχνη στὴ ζωὴ κι' ἀπ' τὴν ἰδέα
 [στὴν πλάση]» 122.

Προφήτης στὸν τόπο του, ἔλεγα;... κι' ὡστόσο, τριάντα χρόνια ἀργότερα, ἡ ἴδια ἰδέα, παρουσιασμένη ὄχι πιὰ ἀπόναν ποιητῆ, ἀλλ' ἀπόναν εἰδικό, ἕναν ἐλληνοστῆ ἀξίας—πούχει τὴ μοναδικὴ ἀτυχία ν' ἀνήκει στὸ Πανεπιστήμιο—δέχεται τοὺς κεραυνοὺς τοῦ ἀφορισμοῦ... 123.

Ἡ κριτικὴ τούτη ζέση ἔχει καὶ τὴ θετι-

121 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 86.

122 «Ἀσάλευτη Ζωὴ» — «Ἐκατὸ φωνές», στροφή 58, σελ. 126.

123 Στὴ δίκη ποῦ, στὰ 1942, προκάλεσε ἡ Φιλολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐναντίον τοῦ καθηγητοῦ τῆς κ. Κακριδῆ, κατηγορουμένου κυρίως ὅτι ἀπλοποίησε τὸ πατροπαράδοτο τοπικὸ σύστημα κ' ἔγραψε στὴ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, κι' ὅτι παράλληλα μ' αὐτὸ ἐξέθεσε ἀνατρεπτικὰ γνώμες σχετικὰ μὲ τὴν ἀξία τοῦ ἀρχαίου οὐμανισμοῦ, ἡ μομφὴ τῆς ἐσχάτης προδοσίας πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, τονίστηκε ἐπίμοια.